

**Володимир Білецький,
Віталій Білецький,**

САМОБУТНІ ТРАДИЦІЇ ОСВІТИ І НАУКИ В УКРАЇНІ-РУСІ

Постановка проблеми і стан її вивчення. Дослідження проблеми витоків, традицій вітчизняної освітньої системи та науки особливо активізувалося після початку трансформаційних процесів в сучасній Україні в останнє десятиліття ХХ ст., а на початку ХХІ ст. спостерігається тенденція до вивчення вже окремих галузей вітчизняної науки та освіти тих часів¹. Це пояснюється поживавленням

¹ *Історія української культури*, вид. Либідь, Київ 1994, 656 с.; Б. Бекета, В.Краснодемський, *Музейні експонати розповідають...* [в:] „Голос України”, № 244, 19.12.98, с.8; *Ukraine. A Concise Encyclopaedia. V. 1–2*, Toronto 1988; В.Радзикович, *Історія української літератури*, Нью Йорк 1987, 160 с.; В. Білецький, *Формування сучасної української еліти* [в:] „Схід”, № 3, 1995, с. 21–25; А.Жуковський, *Петро Могила*, вид. „Мистецтво”, Київ 1997, 304 с.; *Довідник з історії України. Т.ІІ.*, вид. „Генеза”, Київ 1995, 435 с.; П.Мазур, *Отчі світильники*, Український культурологічний Центр, Донецьк 1998, 104 с.; Я.Ісаєвич, *Юрій Дрогобич*, вид. „Молодь”, Київ 1972, 122 с.; Д.Дорошенко, *Нарис історії України. Т.2*, вид. „Глобус”, Київ 1991, с. 210–211; І. Огієнко, *Українська культура*, вид. „Абрис”, Київ 1990, с.169–170; В.Січинський, *Чужинці про Україну*, вид. „Світ”, Львів 1991, с. 27; В.Оліфіренко, *Підручник з української літератури: історія і теорія*, Донецьк 2003, 324 с.; В.Соболь, *Пам'ятна книга Дмитра Туптала*, Варшавський університет, Варшава 2004, 217 с.; О. Бердник, *“Історія русов” як метатекст*, Донецький національний університет, Донецьк 2002, 176 с.; В.Соболь, *12 подорожей в країну давнього письменства*, Східний видавничий дім,

національно-ідентифікаційних процесів загалом патріотичного вектору. Хоча справедливо зазначити, що глибокі, навіть проривні статті були і раніше, скажімо О.Компан². Разом з тим бракує узагальнюючих матеріалів, які, на нашу думку, повинні виконувати роль своєрідних віх на шляху самопізнання, самоусвідомлення народу, повернення його до джерел.

Мета цієї роботи – стислий огляд та узагальнювально-синтетична робота щодо існуючого матеріалу з історії вітчизняної науки і освіти в давній Україні. Задачі, які ставлять автори – визначення рівня, специфіки, векторів розвитку протоукраїнської освіти і науки в стародавні часи і фактори впливу на цю галузь вітчизняної культури.

1. Доба Великокняжої України-Русі

Україна має давні традиції освіти, інституалізація якої, безсумнівно, сягає Великокняжої України-Русі. Тут і надалі ми будемо користуватися терміном, введеним Грушевським М.С. – Україна-Русь³.

Донецьк 2003, 156 с.; В. Соболев, *З глибини віків (вивчення давньої української літератури в школі)*, вид. „Зодіак-ЕКО”, Київ 1995, 192 с.; Д Павличко, *Проглас.* Київ 2003; С.Боева, *Писемність, освіта, науково-технічні знання в Київській Русі*, http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/si/2010_31/bojeva.pdf; М.Галицька, *Культурологічні засади розвитку освіти в Київській Русі*, file://C:/Users/User/Downloads/NPO_2014_3-4_25.pdf; Н. Процюк, *Зародження і розвиток науки в Київській Русі*, http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/e-journals/fp/2011-4/11pnovkr.pdf; Г.Фінін, *Специфіка військової освіти в Україні за часів Козаччини: філософський аналіз*, http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/vnuua/2013_15.pdf.

² О.Компан, *Під опікою Клію* [в:] „Вітчизна”, № 6, 1981, с. 171–178.

³ *Історія української культури*, вид. „Либідь”, Київ 1994, 656 с.; *Повість временних літ* [в:] „Вітчизна”, № 3, 1980, с. 21–91; В.Радзикович, *Історія української літератури*, Нью Йорк 1987, 160 с.; В. Олі-

Парадигмальні ціннісні ідеї освіченості були викладені, зокрема, ще Костянтином Філософом у його “Прогласії” (IX ст.) – творі, який був написаний, очевидно, до 869 р.⁴. Констатація вартісності, доленосності для народу писемності, книг як основи освіти подані у Костянтина Філософа образно і у влучному порівнянні:

“Так, як без світла не буває радості для ока, що жадає світ побачити,
бо ж все прекрасне є назавжди видиме,
так і душа, не знаючи писемности не відає про суть Закону Божого...”⁵

Слід зауважити, що на сьогодні проблема писемності у східних слов'ян до Кирила і Мефодія, їх освіченості, розвитку культури ще залишається недостатньо дослідженою. Відомі піктографічні знаки типу “черти” та “рези”, можливо, не вичерпують наявність альтернативних носіїв інформації (протокирилиця, руни тощо).

Цілком слушним, на нашу думку, є зауваження В.Фрис стосовно необхідності пошуку коренів швидкого сприйняття в Русі-Україні європейського кириличного письма (за підрахунками Б.Сапунова у XI ст. в містах Русі було до 5% населення, яке користувалися кирилицею. Можливо, простежений феномен пояснюється тим, що по суті це не було відкриттям для місцевого населення, а тільки новим різновидом письма, як способу передачі

фіренко, *Підручник з української літератури: історія і теорія*. Східний видавничий дім, Донецьк 2003, 324 с.; В.Соболь, *12 подорожей в країну давнього письменства*, Східний видавничий дім, Донецьк 2003, 156с.; В. Соболь, *3 глибини віків (вивчення давньої української літератури в школі)*, вид. „Зодіак-ЕКО”, Київ 1995, 192 с.;

⁴ В.Соболь, *12 подорожей в країну давнього письменства*, Східний видавничий дім, Донецьк 2003, 156 с.; Д.Павличко, *Проглас*. Київ 2003.

⁵ Там само.

інформації⁶. Відомий київський дослідник О.Коновець також підкреслює надзвичайну розвиненість культурно-етнографічної спадщини українців (культ язичництва богів, система обрядів тощо) як однієї з похідних індоєвропейської культури⁷. Все це можуть бути ланки одного ланцюга нашої “докиївської” і “старокиївської” історії, але нові відкриття тут можуть з’явитися, очевидно, тільки за умови виявлення нових фактів, нової потужної джерельної бази – скажімо, Бібліотеки Ярослава Мудрого. На жаль, багато дослідників оцінюють імовірність цієї події близькою до “0”. Тому дослідникам залишається переглядати та переосмислювати наявні джерела.

Князь Київський Володимир Великий, за словами літописців “почав брати у визначних людей дітей й давати їх у *книжну науку*”. Перші школи були утворені при кафедральних церквах, вчителями й вихователями ставало освічене духовенство. У них вчили читати, писати й рахувати. Основними книгами в школах були богослужбні книги, найчастіше *Псалтир*. Порядок навчання передбачав спершу освоєння абетки, потім окремих складів, слів, надалі йшло читання прози і поезики, в кінці переходили до вивчення граматики, вчили числа і операції з ними. Однак в математиці не йшли далі чотирьох арифметичних дій, які практично необхідні для лічби.

Світська освіта не була стандартизована. Диференційований підхід до неї передбачав своєрідне „репетиторство” у вузьких фахівців з іноземного мовознавства, філософських дисциплін (механіки, картографії, астрономії,

⁶ В.Фрис, *Історія кириличної рукописної книги в Україні X–XVIII ст.*, Львівський національний університет ім. І.Франка, Львів 2003, 188 с.

⁷ О. Коновець, *Розвиток природничих і технічних знань в Україні (від найдавніших часів до XVI ст.)*[в:] *Праці Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. IV Студії з поля історії української науки і техніки*, Львів 2000, с. 19–38.

зовнішньополітичної економіки, етикету тощо) і, як правило, різноманітного військового вишколу. Ця підготовка проводилася після „базової” освіти у церковних закладах. Ставлення до останньої сакралізувалося, бо вона вимагала досконалого освоєння *Святого Письма*⁸.

Крім цього, ще у часи Київської України-Руси у популярну освіту починає впроваджуватися інтегрована філологічна дисципліна – словесність, що поєднувала діалектику, поетику і риторику. На думку академіка О.Р.Мазуркевича⁹ і сучасного дослідника В.В.Оліфіренка¹⁰ це була предтеча, початки методики української літератури.

Мережа шкіл княжої доби не обмежувалася Києвом, центром держави. Так відомо, що 900 р. тому Нестор-Літописець здійснив подорож до Володимира-Волинського з метою *“смотренія ради училищ і поставлення вчителів”*¹¹.

Основою вищої науки у ці часи на наших теренах була грецька мова, на західних українських землях вчили ще латину і похідні від неї європейські мови. Були також прецеденти обізнаності військово-адміністративної верхівки й у старонорвезькій. Володимир Великий і ряд його воєвод тут є характерними прикладами.

Київський митрополит (1147–54) Климент Смолятич, талановитий письменник та філософ, писав, що в XII ст. в Україні було 300–400 вчених, які добре володіли грецькою¹². Згодом за короля Данила Галицького при його дворі вважалося цілком нормальним знання 5–7 мов. Найвищим орієнтиром в освіті за Великокняжої України-

⁸ *Історія української культури*, вид. „Либідь”, Київ 1994, 656 с.

⁹ О.Мазуркевич, *Нариси з історії методики української літератури*, вид. „Рад. Школа”, Київ 1961, 376 с.

¹⁰ В.Оліфіренко, *Підручник з української літератури: історія і теорія*, Східний видавничий дім, Донецьк 2003, 324 с.

¹¹ Б.Бекета., В.Краснодемський, *Музейні експонати розповідають...* [в:] „Голос України”, № 244, 19.12.98, с. 8.

¹² *Історія української культури*, вид. „Либідь”, Київ 1994, 656 с.

Руси була візантійська освіта, яка спиралася на надбання філософії і натурфілософії Давньої Греції та Риму і за своїм рівнем стояла чи не найвище в тогочасній Європі. Зрозуміло, що отримати таку, власне візантійську освіту, могли лише одиниці, які досягали Царгорода. Тому інституційована система такої освіти була запозичена, асимільована на соціальному ґрунті Київської Русі і модифікована з причини етнополітичної специфіки.

Слід зауважити, що *вся* адміністративна верхівка протиукраїнської держави була високоосвіченою, на відміну від багатьох інших європейських аристократій. Більше того, князі, – і київські, і помісні, були зацікавлені у поширенні освіченості принаймні серед «княжого люду» – отроків, гриднів, воєвод, бояр. Тобто освіченим було і військо. Саме з цих, відданих князеві людей (освічених військових), а також, іноді, з тла священнослужителів виділялися тлумачі, писарі, правознавці, посли, які вирішували економічні (купецькі), зовнішньополітичні, мілітарні, у тому числі, розвідувальні чи диверсійні, задачі у іноземних державах.

Відтак Великий князь Ярослав Мудрий вважається фундатором поширення книжності, вченості і освіти в давній Україні-Русі. У *Повісті минулих літ* говориться:

“Любив Ярослав книги... Зібрав скорописців багато, і перекладали вони з грецької на слов'янське письмо. Написали вони книг велику силу, ними повчаються вірні люди і насолоджуються плодами глибокої мудрості... Велика користь від навчання книжного. Книги – мов ріки, які наповнюють собою увесь світ; це джерело мудрості, в книгах – бездонна глибина... У книгах – світло мудрості...”¹³.

У 1037 році заснована перша відома в нашій державі бібліотека – Бібліотека Софійського Собору або, за іншою назвою, – Бібліотека Ярослава Мудрого. За оцінками ряду

¹³ *Повість временних літ* [в:] „Вітчизна”, 1980, № 3, с. 21–91.

дослідників вона налічувала понад 950 книг¹⁴. Більшість з них була церковними, богослужбними, що звичайно для того часу. Поряд з ними в Русі-Україні поширювалися трактати з історії, філософії, права, природничих наук (механіки, геометрії тощо). Книжкові майстерні були засновані й в інших містах Київської Русі – Новгороді Великому, Чернігові, Полоцьку.

Іншими словами, початки системи *просвіченої монархії* існували ще за часів Ярослава Мудрого й, імовірно, раніше. А український філософ, ректор Київської академії Теофан Прокопович ідейно і системно розвинув її парадигму вже значно пізніше.

За часів Київської держави особливо відомими і популярними були, по-перше, книги *Святого Письма: Євангелія, Апостоли, Псалтирі*. Найдавніше *Остромислове Євангеліє* виготовлене в 1056–57 рр. в Києві. З писань теологів найбільшою популярністю користувалися писання Іоана Златоуста. Далі треба назвати різноманітні життєписи святих, зокрема, короткі життєписи, призначені на кожний день, – “Прологи”, помісячні життєписи “Минеї” та збірники життєписів святих якоїсь однієї країни – “Патерики”. Світський характер мали Збірники Святослава та збірки “золотих думок”, запозичених з різних джерел – так звані “Бджоли”, а також, почасти перекладні повісті “*Варлаама і Йосафата*”, “*Александрія*”, “*Індійське царство*”, “*Троянська війна*” та ін.¹⁵ Їх читали церковнослужителі, світські люди при дворі, княжі сім’ї, їх освічене оточення тощо.

Але при всьому цьому все ж українська наука тих часів, особливо природнича, була вочевидь менш динамічною ніж європейська, зокрема, візантійська – знання з галузей фізики, теоретичної математики, геометрії запозичувалися. Це просто пояснити, бо *всьому загалові* науковців Європи

¹⁴ *Ukraine. A Concise Encyclopaedia*. V. 1–2, Toronto 1988.

¹⁵ В.Радзикович, *Історія української літератури*, Нью Йорк 1987, 160 с.

ще століття треба було інтерпретувати природничонаукові надбання єгипетських, грецьких і римських філософів. А про перевершення їх наївно було б навіть думати – у будь-якій країні тогочасного світу. Тому осередки науки і освіти Київської держави займалися перекладами і вивченням відомих праць (наприклад, підручників “*Фізіолог*” та “*Шестиднев*” – з грецької). Зустрічаються факти перекладу окремих витягів, фрагментів з Платона, Арістотеля.

Разом з такою ревізією греко-римської класики, відбувався пошук знань і “на чужому полі” – у науковців сусідніх держав. Літописець пише: “Як бджолу бачимо, що по всіх садах і зіллях літає, з кожного з них збираючи корисне, так і юнаки, що вчаться філософії й хочуть увійти на висоту мудрості, всюди збирають, що краще”¹⁶. Європейська орієнтація, вивчення і наслідування кращих зразків європейської науки та мистецтва – такими є характерні риси освіти в Україні-Русі того часу. Саме в цьому контексті можна висунути одну, на наш погляд, цікаву і не без оригінальності гіпотезу щодо нової, як на ті часи, назви нашої землі. “Україна” (“У-країна” у варіативному перекладі: “U-land”) може бути продовженням (відбиттям) європейської традиції – порівняймо її з європейськими назвами країн: Po-land, Eng-land, Deutsch-land, Ho-lland і т.д. (тут наведена авторська структура назв і, звичайно, підкреслена їх гіпотетична схожість).

Разом з таким наведеним станом натурознавчих наук і філософії, зазначимо, що в історіографії, літописанні, описовій географії спроби і успіхи вітчизняних вчених того часу були помітніші. Перший літопис, його називають Найдавнішим, постав уже 1039 р., на думку І.Крип’якевича¹⁷, при дворі київського митрополита. Він дає глибоку ретроспективу версії історії людства, починаючи від

¹⁶ *Історія української культури*, вид. „Либідь”, Київ 1994, 656 с.

¹⁷ Там само.

розселення народів після зруйнування Вавілонської вежі. Історія Київської держави тут виписана в роках 862–1117.

Літописання продовжують ченці Печерського монастиря – Никон Великий близько 1069–1073 рр., Нестор-Літописець, який біля 1112 р. впорядкував *Повість минулих літ*, ченці Видубецького монастиря, зокрема ігумен Сильвестр біля 1116 р., а також інших монастирів¹⁸. Київський літопис доводить опис історичних подій до 1201 р. Своєрідним його продовженням є Галицько-Волинський літопис, який обіймає період 1205–1292 рр. Вершин історичного та поетичного викладу досягла *Повість про похід Ігоря* – історична поема про похід князя проти половців у 1185 р. Популярною була *Хроніка Даниїла Мніха до Святої Землі* – путівник до Палестини, написаний за візантійськими джерелами. Слід згадати ще багато відомих апокрифів, життєописів, «поученій», де наші автори показали високий рівень освіченості, високу моральність, гуманність, потяг до знань. Згадаймо хоча б *Поученіє дітям Володимира Мономаха*, або *Слово про закон і благодать* митрополита Іларіона, *Паломник* ігумена Данила і т.д.

Значного успіху було досягнуто й в галузі інституалізації правничих наук. З IX ст. діють правові системи “Закон руський”¹⁹, за Володимира Великого укладено зведення законів усного звичаєвого права “Устав землений”. У 1016 р. з’являється зведення законів “Правда Ярослава”. Певних успіхів досягає за княжих часів і протоукраїнська медицина. Слід згадати таких відомих вітчизняних лікарів того часу як Дем’ян-пресвітер і Агапіт-лічець (друга половина XI ст.). Дочка Я.Мудрого Регіна Франції Анна опрацьовує і видає першу книгу рецептів з фітотерапії²⁰.

¹⁸ Там само.

¹⁹ *Ukraine. A Concise Encyclopaedia*. V. 1–2, Toronto 1988.

²⁰ В. Білецький, *Формування сучасної української еліти* [в:] „Схід”, № 3, 1995, с. 21–25.

Отже, резюмуючи ці короткі тези про вітчизняну освіту і науку аналізованого періоду, треба виділити такі принципи освіти доби Великокняжої України-Руси.

По-перше, це відкритість до світу, активне вбирання, запозичення і використання для освіти набутоків та знань інших народів. Елементами, фактами, які ілюструють цю відкритість, є орієнтація в освіті на її полімовність при грецькій домініанті, широка перекладацька діяльність освітніх центрів.

По-друге, у вітчизняній освіті і науці того часу чітко простежується європейська орієнтація, прив'язка до християнських цінностей.

По-третє, домінування суто церковного освітнього середовища у Київській русі сумнівне – вона просто була необхідним базисом. У державі під княжими наглядами існували сильні центри військово орієнтованої освіти з необхідним лінгвістичним, математичним, природознавчим і політичним компонентом. Вони готували потрібних молодій державі міліарних, а також зовнішньополітичних фахівців, представників дипломатії, правочинства тощо. Не слід забувати і про ремісницький напрям освіти, який реалізувався всередині спільнот, аналогічних європейським „цехам”.

По-четверте, слід відзначити високий рівень історико-літописної, правничої, книговидавничої справи, науки і освіти в Україні-Русі. Разом з тим, сфера природничих наук, природничого вектора освіти намагалася запозичити античні надбання.

По-п'яте, поля церковної і секулярної освіти, які динамічно інституціювалися, взаємно доповнювали одна одну і сукупно впливали на киеворуське суспільство. Тобто на відміну від переважної більшості інших європейських соціумів, киеворуський люд взагалі і військово-адміністративна верхівка були освіченими – від початкового рівня – до найвищих можливих на тоді стандартів.

2. Доба козаччини

Школи, Колегії, Академії, університети. Як витікає з досліджень І.Крип'якевича²¹, спадщиною по княжій добі в Україні залишилася нижча, початкова школа. Можливо, певне суто темпоральне відставання від інших країн Європи, де вже розвинулася система церковних колегіумів (середніх шкіл), можна пояснити так. По-перше, тривалою боротьбою України-Руси з монголо-татарським світом. По-друге, сакральна освіченість не мала явної домінанти – багаторічні системні заняття у княжих дитинцях, – як міліарні, так й інтелектуальні її з успіхом замінювали, – тому перша інституціалізувалася повільніше. По-третє, у поширенні специфічної теологічної церковної підготовки у більшості країн тогочасної Європи був зацікавлений Ватикан – йому потрібні були блискучі популяризатори і апологети католицького християнства. Зрозуміло, що такі школи не могли швидко виникнути у православному середовищі. По-четверте, тогочасний Константинополь, на відміну від Риму і Ватикану не мав змоги потужно економічно підтримувати розвиток православної інституціалізованої освіти.

Реформа української школи відбулася у XVI–XVII ст. **Головною її ознакою** було виникнення та поширення в Україні колегіумів та академій і університетів. Спершу це були, головним чином, грецько-слов'янські школи, на кшталт гімназії при Успенському братстві у Львові, заснованої у 1586 р. В ній панувала не “проста мова”, а “словенська”, грецька та латинська. Традиційно грецькій мові надавали особливої уваги. Вивчали вищі ступені літературної освіти: поезику та риторіку, початки математики, основи астрономії, музики, співу, малювання. Мережа колегіумів в Україні XVII ст., особливо Західній, вже досить густа – вона охоплює

²¹ *Історія української культури*, вид. „Либідь”, Київ 1994, 656 с.

Перемишль, Рогатин, Галич, Городок, Комарно, Замостя, Холм, Люблін, Берестя, Пінськ, Луцьк, Кам'янець на Поділлі, Київ, Новгород-Сіверський, Віленськ, Львів пізніше Чернігів, Харків, Переяслав²² та ін. У 1576 р. на Волині в м.Острозі князем К.Острозьким була відкрита перша вища школа в Україні – Острозька Академія. Її наукові сили були з Греції, Риму, Польщі та України.

У 1632 р. постала широко відома у світі Києво-Могилянська Академія в Києві. П.Могила, який був основним промотором реформи вищої школи, прийняв структуру і організацію єзуїтських шкіл, які тоді стояли найвище у Європі. Навчання відбувалося в семи класах: 1.Інфіма; 2. Граматика; 3.Синтаксима; 4. Піїтика; 5. Риторика; 6 і 7 – філософія. 8–12 Богословські науки. В 1–3 класах вчили основ латинської мови, граматики, а після 5 кл. спудеї повинні були вільно володіти латиною аж до укладання промов і віршів. Класи філософії включали схоластичну філософію, логіку, фізику, метафізику, етику, математику, географію, дещо з наук про Землю та космос. Це по суті була вища світська освіта. З 1690 р. в Академії зорганізовано вищі богословські студії.

У 1661 р. було створено Львівський університет у складі філософського, юридичного, медичного та теологічного факультетів.

Другою ознакою реформи української освіти у XVI–XVII ст. стала її **латинізація**. Латинська мова стає в Європі мовою міжнародною, особливо в науці. Вона широко вживана в Речі Посполитій, з якою тісно пов'язана Україна. Актуальність введення латини український вчений і церковний діяч Сильвестр Косів у своєму *Екзегезисі* аргументує так:

²² Довідник з історії України, Т. II, Видавництво „Генеза”, Київ 1995, 435 с.

“Яка потреба латинських шкіл у нашому народові? Передусім та, щоб нашу Русь не називали глупою Руссю. Учитесь, говорить обмовець, по-грецькому, а не по-латинському. Добра рада, але вона корисна в Греції, а не в Польщі, де латинська мова має великий ужиток. Поїде бідака русин на трибунал, на сойм, на соймик, до гроду, до земства – без латини платить вини. Бо без неї немає ні судді, ні возного, ні ума, ні посла...”²³.

Отже, в цей час вплив грецької освіти, мови, традицій в Україні-Русі зменшується на користь впливу Західної Європи, латинізованого світу.

Третьою ознакою реформ в українській освіті доби козаччини можна вважати надзвичайну різноманітність форм та типів шкіл. Серед найбільш розповсюджених треба назвати *братські школи*, засновані релігійними та культурно-просвітницькими об'єднаннями українських міщан – “братствами”. Таких шкіл в розглядуваний період донецький дослідник П.Мазур нараховує 24²⁴. Не менш розповсюдженими були й *козацькі (полкові) школи* загальним числом 25²⁵ та козацькі січові школи. Тут ми очевидно, бачимо, спадковість мілітарно-світського вектору освіти, який був типовим для киеворуських часів. Такі навчальні заклади зафіксовані, зокрема, в Стародубі, Глухові, Острозьку, Охтирці, Харкові, Ізюмі, Сумах, Чернігові, Ніжині, Ромнах, Яготині, Лубнах, Миргороді, Переяславлі, Полтаві, Черкасах, Кременчузі, Києві, Фастові, Білій Церкві, Каневі, Корсуні, Чигирині, Умані, Брацлаві, Кальнику тощо. Крім того, на Гетьманщині, Запорізькій Січі, Слобожанщині були *лірницькі (кобзарські) школи* (4), *національні школи інших народів* – вірменські (3), грецькі (2), *школи при різних релігійних спільнотах* – католицькі

²³ *Історія української культури*, вид. „Либідь”, Київ 1994, 656 с.

²⁴ П. Мазур, *Отчі світильники*, Український культурологічний Центр, Донецьк 1998, 104 с.

²⁵ Там само.

(3), монастирські (3), кальвіністів (4), лютеран (5), василіан (7), єзуїтських колегіумів – 13²⁶.

Що ж до шкіл початкового навчання, які культивували елементарну грамотність вільного населення, ще не підвладного московському деспотизмові, то їх статистика оцінюється такими цифрами. В 1740–1747 рр. за даними перепису населення в семи полках Гетьманщини – Ніжинському, Лубенському, Чернігівському, Переяславському, Полтавському, Прилуцькому та Миргородському було на 1099 поселень 864 початкові школи. Особливо добре справа освіти була поставлена в Ніжинському та Полтавському полках, де кількість шкіл перевищувала кількість поселень. У чотирьох полках Слобідської України було 124 початкових школи²⁷.

При цьому треба наголосити, що офіційна гетьманська влада опікувалася створенням і підтриманням освітньої системи шкільництва. Так в листі від 17 березня 1632 р. Гетьман Іван Петражицький пише: “Яко завше з предків своїх військо запорізьке звикло чинити стараніє... аби науки або цвічення в письмі святому ку podporі благочестя нашого...”²⁸.

Отже, освітня система України часів козаччини була багатопланою і багаторівневою, включала початкові, середні школи – колегіуми, спеціальні школи, вищі школи – академії, університети і цехове вузькопрофесійне наставництво. Ця освітня система діяла ефективно, забезпечивши практично повну грамотність населення, про що, зокрема, свідчать закордонні джерела (див.

²⁶ Там само.

²⁷ *Історія української культури*, вид. „Либідь”, Київ 1994, 656 с.; Д. Дорошенко, *Нарис історії України*, т.2., вид. „Глобус”, Київ 1991, с. 210–211; І.Огієнко, *Українська культура*, вид. „Абрис”, Київ 1990, с. 169–170.

²⁸ А.Жуковський, *Петро Могила*, вид. „Мистецтво”, Київ 1997, 304 с.

“Денник” Павла Алепського)²⁹, а також вітчизняну вищу освіту для гетьманів, козацької старшини, українських науковців.

Четвертою ознакою, яку ми здається, виділяємо вперше для цього періоду українського науково-освітянського процесу, є активне зацікавлення точними і прикладними науками. Власне тут ми ступаємо на зовсім малодосліджену територію з масою вкорінених, але вже геть застарілих стереотипів про порівняну бідність української науки і культури доби козаччини працями у сфері точних наук. І щоб їх позбутися, необхідне ґрунтовне опрацювання творчої спадщини професорів Острозької та Києво-Могилянської академій. Наведемо тільки один, але показовий, приклад. У сфері наук про землю, з гірництва, мінералогії тощо склався чіткий стереотип про практичну відсутність робіт українських авторів XVII–XVIII ст. з цієї тематики. Так, майже всі не тільки радянські, а й сучасні українські підручники і посібники з гірництва справедливо посилаються на праці основоположника російської науки Михайла Ломоносова (1711–1765), але залишають “за кадром” більш ранній доробок у цій галузі видатних українських вчених минулого, скажімо ректора Києво-Могилянської Академії Феофана Прокоповича (1681–1736), який ще у 1705–1709 рр. читав у Могилянці лекції “про елементи”, “про землю”, цикл лекцій “про досконалі змішані неживі тіла – метали, камені та ін.”, “про корисні копалини” тощо. За свідченнями сучасних дослідників і перекладачів надбань Києво-Могилянської академії (Микола Симчич та інш.), елементи прикладних наук про Землю зустрічаються і в інших видатних могилянців, зокрема у Інокентія Гізеля. Це питання є, звичайно, предметом окремого дослідження. Тут же ми тільки означаємо проблему, зауважимо, що

²⁹ В.Січинський, *Чужинці про Україну*, вид. „Світ”, Львів 1991, с. 27.

в царині досліджень *витоків та історії* розвитку вітчизняних *точних і прикладних наук* спостерігаємо майже вакуум. Водночас, такі велетні української наукової школи як Володимир Вернадський (1863–1945), відомий мінеролог, автор одного з найбільших у світі «мінералогічних словників» Євген Лазаренко (1912–1979), – який, до речі, у своїй праці наводить десятки і сотні старовинних українських назв мінералів, – та багато інших не могли з'явитися і сформуватися як видатні вчені без вікових вітчизняних наукових традицій в галузі точних наук.

Отже, підводячи підсумок під стислим оглядом вітчизняної освіти і науки в Україні доби козаччини, треба виділити такі принципи, характерні риси: *По-перше*, освітня система України часів була багатоплановою і багаторівневою, включала початкові, середні школи-колегіуми, спеціальні школи, вищі школи – академії, університети. *По-друге*, при загальному збереженні європейської орієнтації і відкритості слід підкреслити зміщення акцентів в освіті з грецької домінанти в бік латинського світу, латинської мови як міжнародної, що розкривало нові обшири для України того періоду. *По-третє*, вітчизняна освітньо-наукова система Середньовіччя, увібравши досвід країн Європи, створила унікальний і самобутній відкритий механізм освіти людності всієї країни, забезпечивши практично повну грамотність населення, а також умови для формування і зростання української духівничої, військової, світської, наукової еліти.

Висновки

1. Українська освіта має давні самобутні традиції і принципи, які сформувалися з часів Великокняжої України-Руси та розвинулися й набули нових форм за часів Козацької держави. До них належить відкритість до світу, недогматичність, європейська орієнтація тематики,

прив'язка до філософсько-натуралістичного античного надбання, християнського ідейного тла. Разом з цим, оригінальним явним вектором є нецерковна, мілітарно-правничо-політична освіта (вишкіл), яка пояснювалася реаліями і відповідним соціальним запитом часів Київської Русі і Козаччини.

2. В давній Україні була створена унікальна й самобутня вітчизняна освітньо-наукова система, яка увібрала досвід країн Європи, була багатоплановою і багаторівневою, включала початкові, середні школи-колегіуми, спеціальні школи, вищі школи – академії, університети. Вона забезпечила практично повну грамотність населення країни, а також умови для формування і зростання української духовничої, військово-адміністративної, світської, наукової еліти. При цьому ряд персон почасти належали до всіх наведених еліт одночасно – це нетипово для тогочасної Європи з її неписьменними монархіями, які делегували легатам Ватикану більшість державно-адміністративних функцій.

3. На сьогодні тема, означена у назві статті, вельми плідна для досліджень у різних аспектах. *По-перше*, необхідно продовжувати пошук і переклад сучасною українською мовою наукових надбань давніх вітчизняних вчених, мислителів – професорів (лекторів) Острозької та Києво-Могилянської академії, *по-друге*, необхідні глибокі компаративні дослідження української словесності і міфології, світосприймання, світобачення з системами мови і світобаченням інших народів індоєвропейської гілки, *по-третє*, необхідним є вивчення, аналіз і видання розвідок щодо давнього технічно-технологічного досвіду і практики давніх русів-українців в локальних галузях – військового, урбаністично-архітектурного, гірничо-металургійного, суднобудівного тощо, по-четверте, оскільки вже за часів Київської Русі ми можемо бачити майже інституалізовані системи церковного і світського знання та освіти, очевидно,

необхідними є пошуки вітчизняних культурних надбань і артефактів у більш глибоких темпоральних шарах, зокрема, археологічні. Сьогодні час пошуку нових джерел, переосмислення відомих фактів і коментарів, створення нового підґрунтя для фундаментальних праць з давньої історії вітчизняної науки і освіти.